

УДК 811.111

Єфименко Т. М.

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ФАНТАСТИЧНОГО, МІСТИЧНОГО, ТАЄМНИЧОГО В АНГЛІЙСЬКИХ ГОТИЧНИХ РОМАНАХ XVIII СТ.

У статті висвітлено філософський, літературознавчий та лінгвістичний аспекти фантастичного, містичного, таємничого як жанрової ознаки англійського готичного роману XVIII ст., з'ясовано функціональний рівень поняттєвих категорій «фантастичне», «містичне», «таємниче» в англійському готичному романі.

Ключові слова: містичне, фантастичне, таємниче, поняттєва категорія, готичний роман, категоріальне значення, жанрова ознака.

Ефименко Т. М. Средства выражения лингвистических категорий фантастического, мистического, таинственного в английских готических романах XVIII в. – Статья.

В статье освещены философский, литературоведческий и лингвистический аспекты фантастического, мистического, таинственного как жанровые признаки английского готического романа XVIII в., установлен функциональный уровень понятийных категорий «фантастическое», «мистическое», «таинственное» в английском готическом романе.

Ключевые слова: мистическое, фантастическое, таинственное, понятийная категория, готический роман, категориальное значение, жанровая ознака.

Yefymenko T. M. Means of expression of linguistic categories of fiction, mystical, mysterious in the English Gothic novels XVIII. – Article.

The article highlights philosophical, literary and linguistic perspectives of the fantastic as a genre characteristic feature of the English Gothic novel of XVIII century with the focuses on the functional status of these conceptual categories in the English Gothic novel.

Key words: mystical, fantastic, mysterious, conceptual category, Gothic novel, categorical meaning, genre characteristic.

Проблеми вивчення засобів номінації, структури мовних категорій, дослідження взаємодії різнорівневих мовних засобів завжди привертала увагу лінгвістів [5; 10]. Одним із пріоритетних напрямів у функціональній лінгвістиці є виділення проміжних семантичних категорій як категорій понятійних, що містяться в морфологічних, лексичних, стилістичних значеннях певної мови та їх мовних реалізацій [10]. Вивчення репрезентацій семантичних категорій *фантастичного, містичного, таємничого* у готичних романах та апеляція до імпліцитних невербальних смислів виступають засобом доступу до таємниць мисленнєвих процесів та емоційних переживань людини.

Поняття фантастичного, містичного та таємничого визначаємо як категорію, оскільки, вслід за А.В. Бондарко, у лінгвістичній літературі поняттєву категорію визначають як семантичну єдність смислових компонентів загального характеру, що виступають безпосередніми виразниками норм свідомості й пов'язують мовний матеріал з організаційними принципами процесу мислення, отримуючи конкретно-мовну реалізацію [5].

Вивчення природи фантастичного, містичного та таємничого неодноразово здійснювалося вітчизняними та зарубіжними лінгвістичними студіями (О.Б. Галич, О.В. Матвієнко) [10; 26], поняття фантастики було предметом аналізу у філософії та культурології (В.А. Бахтіна, А.Ф. Лосєв, М.І. Шахнович) [2; 22; 36], поняття містики і містицизму були предметом аналізу культурології (А.В. Малієнко, О.М. Фрейденберг) [24; 39], психології (А. Кемпінські) та естетики (Е. Берк) [3; 17]. Але сучасні мовознавчі студії не приділяють достатньої уваги

дослідженню природи *фантастичного, містичного, таємничого* в усьому розмаїтті їх конкретних семантичних виявів у мові готичного роману. Звернення до аналізу мовних репрезентацій *фантастичного, містичного, таємничого* сприяє глибшому розумінню особливостей їх реалізації в ракурсі текстової семантики і визначає актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає у конкретизації поняттєвого підґрунтя *фантастичного, містичного та таємничого* в англійському готичному романі XVIII ст.

Об'єктом дослідження слугують категорії *фантастичного, містичного, таємничого*, представлені в мовленні англійського ранньоготичного роману XVIII ст.

Предметом дослідження виступають мовні засоби репрезентації *фантастичного, містичного, таємничого* в англійському готичному романі XVIII ст.

У словнику лінгвістичних термінів Д.Е. Розенталя [33] поняттєва категорія постає як узагальнене значення, яке накладається на конкретне лексичне значення слова. У словнику лінгвістичних термінів О.С. Ахманової [1] категорія представлена загальними властивостями різних класів і розрядів мовних одиниць, що констатують ці класи й отримують різноманітне мовне вираження: морфологічне, синтагматичне, просодичне тощо – при різному змісті (граматичному, лексичному, стилістичному і т.п.). У свою чергу в повному словнику лінгвістичних термінів Т.В. Матвєєвої категорія вказує на групу мовних одиниць, яка володіє загальними властивостями,

та на самі ці властивості в абстрактному вигляді [26].

Як зазначає І.І. Мещанінов, розмаїття засобів вираження поняттєвих категорій у різних мовах слугує для відтворення єдиного змісту відомих понять, які є продуктом історичного процесу розвитку людського суспільства. Такі поняття не описуються мовою, а маніфестовані в її лексико-граматичному складі. Відомо, що поняттєва сфера впорядковує явища логіко-психологічного рівня. Водночас когнітивна теорія доводить, що логіка становить лише певну частину мислення, а все інше належить інтуїції та досвіду [28]. Сукупність мовних засобів репрезентації, закріплених за певними граматичними, синтаксичними та лексичними одиницями, що взаємодіють між собою на семантичній основі, складають функціонування цих категорій, тому й у своїй роботі ми визначаємо поняття фантастичне, містичне та таємниче як категорії. Це дослідження здійснюється від поняттєвої категорії, як універсальної смислової константи, до функціонування мовних інтерпретацій, представлених цими категоріями [28].

Насамперед звернімося до аналізу словникових дефініцій на позначення поняття *фантастичне*, оскільки це уможливорює виділення домінантних ознак досліджуваної категорії.

Чіткого поняття визначенню *фантастичне* у художній літературі немає. У літературній енциклопедії *фантастичне* трактується як «поняття, образи, які створені уявою» [50]. У словнику іноземних слів *фантастичне* визначається як «thoughts, images, presentation, created by imagination» [49]. У тлумачному словнику англійської мови *фантастичне* виступає як «like a fantasy based on fantasy, funny, charming, incredible, extraordinary» [48].

З огляду на визначення готичного роману як літературної форми, в якій домінують засоби відтворення загадково-моторошної атмосфери [48], нам видається доречним детермінувати фантастичне як феномен, пов'язаний з мотивом таємниці, вірою в надприродне, ірраціоналізмом як певним способом пізнання дійсності, що ґрунтується на створенні атмосфери нагнітання страху перед невідомим.

Фантастичне в готичі пов'язане з установкою на переживання жаху при зіткненні зі світом як проявом вселенського Зла. Цей напрям в літературознавстві культивує «жахливе у звичайному» [48], акцентуючи увагу на психологічній напрузі (psychological tension) та ідеї «піднесеного» (sublime) [48]. Зауважимо, що англійський готичний роман виступає найбагатшим джерелом дослідження категорії фантастичного, адже ніщо так сильно не впливає на людську психіку, як готика [9]. Протягом усієї історії свого існування фантастичне набувало різних форм втілення у різних

напрямках мистецтва та літератури. Фантастичні образи виникають на рівні первісного мислення, де вони постають єдиним способом пояснити походження та сутність предметів або явищ природи та суспільного життя [10].

Замість середньовічного колориту специфічними невід'ємними родовими рисами літературної готики поступово починають визнаватися надприродне і жахливе, потенційно або реально фантастичне завжди присутнє у структурі готичного наративу. Не пориваючи повністю з тією тематикою й ідеологією, на основі яких виник, англійський готичний роман у процесі своєї еволюції знаходить нову систему поетико-сміслових цінностей і пріоритетів і з літератури, що оповідає про середні століття, перетворюється на літературу, що оповідає про ірреальне, загадкове і лякаюче, на літературу таємниці та жаху [30].

У творчості письменників-готиків фантастичне стає провідною категорією тематики творів, предметом художнього та філософсько-психологічного дослідження. При цьому змінюється і трактування фантастичного. Воно починає виконувати в оповіданні не провідну, а страхітливую функцію, воно стає втіленням Зла – незбагненого, загадкового, небезпечного – і зображується як принципово далекий людині ірреальний початок [30].

Розглянемо поняттєву категорію містичного з лінгвістичної точки зору. Словниковий аналіз дефініцій на позначення поняття «*містичне*» уможливорює виділення характерних ознак досліджуваної категорії. У філософії «*містика*» (від грец. *μυστικός* – таємничий) визначена як релігійна практика, що має на меті переживання в екстазі безпосереднього «єднання» з абсолютним, а також сукупність теологічних і філософських доктрин, які виправдовують і регулюють цю практику [31]. У сучасних англомовних лексикографічних джерелах поняття «*містичний*» має такі значення 1) associated with esoteric and symbolic practices and cults; spiritually significant; terrestrial; divine; 2) ghostly, mysterious, unknown, inexplicable, surreal; secret; supernatural [47]. Українські дослідники трактують це поняття у такий спосіб: містичний – такий, що пов'язаний з релігійно-ідеалістичними поглядами, які визнають існування надприродних сил, і зумовлює спілкування з ними людини [32]. З огляду на визначення готичного роману – літературної форми, в якій домінують засоби відтворення загадково-моторошної атмосфери [36] – доречним є визначити містичне як феномен, пов'язаний з мотивом таємниці, вірою в надприродне, ірраціоналізмом як певним способом пізнання дійсності, що ґрунтується на створенні атмосфери нагнітання страху перед невідомим [10].

У різних мовах поняттєві компоненти слугують для відтворення єдиного змісту відомих понять,

які є продуктом історичного процесу розвитку людського суспільства [28]. Такі поняття не описуються мовою, а представлені в її лексико-граматичному складі. Поняттєва сфера впорядковує явища логіко-психологічного рівня. Водночас когнітивна теорія доводить, що логіка становить лише певну частину мислення, а все інше належить інтуїції та досвіду.

Актуальною проблемою для визначення поняттєвої бази *містичного* в процесі надприродного пізнання виявилось необхідним під час вивчення специфіки художніх засобів. Неможливо оминати увагою особливості середньовічного світогляду, що вплинули на розвиток готичного роману в Англії, серед них схильність до фаталізму, обмеженість логічного мислення, поширення антиреалістичних ідей, віра в можливість безпосереднього спілкування людини з надприродним [15]. Саме чинник породження нового змісту і створює передумови для визначення *містичного* як жанрової ознаки готичного роману [10].

У нашій статті поняттєва база *містичного* пов'язана з мовою англійського готичного роману через систему певних понять, що оперують комплексом різнорівневих мовних засобів, які відтворюють їхні значення. При цьому мовна референція спрямована не безпосередньо на явища «реального» світу, а на певні ідеальні сутності – мисленнєві референти, які внаслідок креативності людського розуму здатні конструювати та структурувати ірреальні предмети та нереальні ситуації. Процес використання засобів мови здійснюється за допомогою взаємодії систем сприйняття, репрезентації та продукування інформації, тобто когніції [16].

Готичний роман ввібрав у себе особливості національної народної творчості. Народні та середньовічні перекази поєднувалися з фантастичними, містичними сюжетами, надаючи творам таємничий і похмурий колорит. Такий художній експеримент ставив за мету хвилювати уяву читача.

Поряд з категоріями містичного та фантастичного існує категорія *таємничого* як ще одна базова категорія англійського готичного роману. У етимологічному англословнику *таємниче* виступає як: 1) full of, characterized by, and involving mystery; 2) implying or suggesting a mystery; 3) puzzling, inexplicable [46]. Словникова дефініція до поняття «*таємниче*» в українських джерелах містить таке потрактування: незбагнений, що стоїть за межами людського розуміння, надприродний, той, що володіє чудодійними властивостями; повний незвичного, загадково-незрозумілого, невимовно-привабливого [34].

Основним джерелом *таємничого*, поряд із містичним та фантастичним, виступає страх. Аналіз філософських, соціальних та психологічних

аспектів цієї емоції дозволяє відобразити його універсальну поняттєву основу: страх – тривале або короткочасне емоційне переживання, властиве будь-якій людині незалежно від її культурної приналежності [8]. Саме в англійському готичному романі XVIII ст. страх сприймається як відчуття вищого порядку [41].

Потреба у цій емоції виникає як необхідність відмови від повсякденної реальності, від логічного і тривіального. Таємниче пов'язане зі страхом. Уявлення можливої небезпеки і тривога, викликана цим очікуванням, є визначальними в естетиці жахливого. Розкриття категорії таємничого (*mysterious*) визначає напруженість розвитку драматичного готичного сюжету (*suspense*), де страх (*fear*) виступає його рушійною силою [10].

Сприймаючи навколишній світ на основі власного досвіду, людина створює знак, здійснюючи подвійну операцію класифікації: формальну, яка реалізується в утворенні форми нового знаку, і семантичну, в результаті якої встановлюються семантичні зв'язки зі знаками, що вже існують [18]. Слідом за О.В. Бондарком ми припускаємо, що поняттєві категорії універсального характеру, як категорії містичного, фантастичного, таємничого, належать до глибинного рівня. Водночас їх конкретно-мовна семантична інтерпретація, організація мовних засобів, які слугують для вираження конкретного значення, розподіл семантичного навантаження між одиницями різних рівнів – до поверхневого. Відтак, переходячи у зовнішнє мовлення, поняттєві категорії отримують мовне втілення, глибинна семантика трансформується у поверхневу, яка має конкретно-мовну організацію й закріплена за певними граматичними, словотвірними та лексичними мовними засобами [10].

Містичне, фантастичне, таємниче, примарне, ірреальне, що не можна пояснити на раціональних засадах, є ключовими категоріями готичного роману, тим змістовим стрижнем, довкола якого побудована композиція твору. Відкидаючи жахливе та тривожне, письменники готики відводять важливу роль напруженому та таємничому, психологічно підготовлюючи читачів до жахів та чудес, що наповнюють романи цього жанру. Вони вважали основним джерелом «піднесеного» невизначеність, а об'єкти, представлені у творах, у неясних, напівчітких формах, які викликають страх, змішаний із задоволенням, що розриває і збагачує емоції людини в той час, як відкрите, позбавлене таємничого, здатне викликати лише паніку і дикий, що пригнічує всі душевні здібності, жах [44]. Уникаючи прямого, відкритого зображення жахливих явищ, автори культивують у творах «нешкідливий» страх, представляючи все, що відбувається під покровом темряви і мотиву таємничого, створюючи атмосферу постійного напруженого очікування невідомої небезпеки.

Похмурі і напружені сцени дій підтримують загальну атмосферу таємничого. Майже на кожних сторінках готичних романів відчувається небезпека. Відчуття невимірної загрози, небезпеки, що підстерігає героїв за кожними зачиненими дверима за кожною опущеною завісою і знищеною шпалерою, не покидає нас ані на хвилину. Також величезну роль готичного антуражу у створенні атмосфери таємничого виконують похмурі лісові хащі, напівзруйновані замки з порожніми величезними залами і лабіринтами підземель, яким, як здається, немає кінця, а також тиша, морок, запустіння. Можна навіть сказати, що незримим магнетичним центром роману стають не сюжетні перипетії, а образи таємничого, які створюють готичний колорит. В якості образів автори використовують світло і звук для підкреслення динаміки психологізму, розкриття емоційного стану героїв і їх здатності відкривати щось нове і хвилююче уяву, також образи природи, які сприяють створенню атмосфери загадкового, таємничого, чим посилюють інтригу роману [23; 26].

Мовний аналіз готичних романів доводить, що в них дотримано почуття міри і в побудові сюжету, і в змалюванні характерів, а також і у вирішенні морального конфлікту. Хоча конфлікт роману будується на зіткненні героїв зі світом зла та таємничого, яке управляє дією, перетворюючи світ в пійму, раціональне в нез'ясовне, їм вважається, що темні надприродні сили підстерігають їх на кожному кроці, хоча зв'язок з навколишнім світом вкрай хиткий і ілюзорний: захисник може перетворитися на переслідувача, помічник виявитися зрадником. Однак у фіналі морок осоромлений, розумний порядок речей перемагає, натомість ір-

раціональний і моторошний світ, світ таємничого, який «покриває» лише невеликий проміжок часу та простору, перетворюючись у тимчасове затьмарення, страшний сон, пропадає, а герой, вирваний з початкової ідилії, зі світлого і стабільного існування, незмінно до нього повертається.

Таким чином, своєрідність змістовної сфери готичних романів визначило особливості їх поетики, де структуроутворюючим поняттям художньої форми є категорії фантастичного, містичного та таємничого. Природа й особливості фантастичного, містичного та таємничого у романі відображають загальний характер художньої своєрідності роману в цілому.

Отже, можна зробити висновок, що підставою для виокремлення компонентів «містичне», «фантастичне», «таємниче» як окремих поняттєвих категорій слугує той факт, що, репрезентуючи опосередкований універсальними законами мислення результат людського досвіду та інтуїції, а також представлений для відтворення єдиного змісту відомих понять, які є продуктом історичного процесу розвитку людського суспільства, вони виявляють себе у мові англійського готичного роману через систему різнорівневих мовних засобів, котрі відтворюють їхнє значення. Зіставлення всіх доступних засобів маніфестації цих понять у системі мови дозволяє виявити їхній зміст.

Перспективним убачається діахронне дослідження фантастичного, містичного, таємничого в різних англійських готичних романах XVIII ст. та порівняння особливостей функціонування його мовних реалізацій у межах германської групи мов як з позицій теорії функціоналізму, так і лінгвокультурології.

Література

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 500 с.
3. Берк Э. Философское исследование о происхождении наших идей возвышенного и прекрасного / Э. Берк. – М. : Искусство, 1979. – 237 с.
4. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А.В. Бондарко. – М. : Эдиториал УРСС, 2007. – 208 с.
5. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 776 с.
6. Волков И.Ф. Творческие методы и художественные системы / И.Ф. Волков. – М. : Искусство, 1978. – 264 с.
7. Галич О.Б. Мовні засоби відтворення містичного в англійському готичному романі XVIII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / О.Б. Галич ; Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2011. – 81 с.
8. Заломкина Г.В. Пространственная доминанта в готическом типе сюжетного развертывания / Г.В. Заломкина // Вестник Самарского государственного университета. – 1999. – № 3. – С. 78–88.
9. Карцевский С.И. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака / С.И. Карцевский // Введение в языковедение [учеб. пособ. для вузов] / сост. А.В. Блинов, И.И. Богатырева, В.П. Мурат. – М. : Аспект Пресс, 2001. – С. 76–81.
10. Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия / А. Кемпински ; пер. с пол. А.А. Боричев. – М. : Совершенство, 1998. – 318 с.
11. Кірковська І.С. Категорія рестрикції у сучасній французькій мові: семантико-структурний і комунікативно-прагматичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / І.С. Кірковська ; Київський національний лінгвістичний університет. – К., 2010. – 296 с.
12. Клименко Е.К. Английская литература первой половины XIX в. / Е.К. Клименко. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1971. – 144 с.
13. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.

14. Лукін О.О. У магичному лабіринті свідомості. Літературний міф ХХ ст. / О.О. Лукін, В.В. Ринкевич // Іноземна література. – 1992. – № 3. – С. 234–249.
15. Малиенко А.В. Спектр этических мотивов в английской литературной готике (романистика А. Рэдклиф) / А.В. Малиенко // XVIII век: искусство жить и жизнь искусства : сб. тезисов II межд. науч. конф. / Московский государственный университет. – М. : Высшая школа, 2006. – С. 115–120.
16. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В. Матвеева. – Ростов : Феникс, 2010. – 562 с.
17. Матвієнко О.В. Традиції готики в англійській літературі ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.04 «Література зарубіжних країн» / О.В. Матвієнко ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2000. – 32 с.
18. Мещанинов И.И. Соотношение логических и грамматических категорий / И.И. Мещанинов // Язык и мышление / отв. ред. Ф.П. Филин ; Акад. наук СССР ; Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1967. – С. 7–16.
19. Напцок Б.Р. Английский «готический» роман: к вопросу об истории и поэтике жанра / Б.Р. Напцок // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 2 «Филология и искусствознание». – 2008. – Вып. 10. – С. 150–155.
20. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / под ред. Г.Ю. Семигина. – М. : Мысль, 2001– . – Т. 2. – 2001. – 636 с.
21. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / за ред. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2005– . – Т. 2. – 2005. – 928 с.
22. Розенталь Д.Е. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Е. Розенталь, М.А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1985. – 399 с.
23. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу / Ц. Тодоров ; пер. с фр. Б.И. Нарумова. – М. : Дом интеллектуальной книги, 1997. – 319 с.
24. Шахнович М.И. Первобытная мифология и философия / М.И. Шахнович. – Л. : Наука, 1971. – 240 с.
25. Шефтсбери А. Эстетические опыты / А. Шефтсбери. – М. : Искусство, 1975. – 543 с.
26. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности / О.М. Фрейденберг. – М. : Восточная литература, 1998. – 800 с.
27. Ясакова Ю.Б. «Готический» роман Анны Радклиф в контексте позднего просвещения : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.03 «Литература народов стран зарубежья (западноевропейская литература)» / Ю.Б. Ясакова ; Нижегородский государственный лингвистический университет имени Н.А. Добролюбова. – Нижний Новгород, 2002. – 208 с.
28. Burke E. A Philosophical Inquiry of Our Ideas of the Sublime and Beautiful / E. Burke. – London : Penguin, 1998. – 197 p.
29. Drake N. Literary Hours: or Sketches, Critical, Narrative and Poetical / N. Drake. – London : Printed for T. Cadell Jun. and W. Davies, 1804. – 555 p.
30. Hoffmann G. The Fantastic in fiction : Its «Reality» Status, its Historical development and its Transformation in Postmodern Narration / G. Hoffmann // Grabes H. Yearbook of research in English and American literature / H. Grabes, H.J. Diller, H. Bungert. – Berlin, 1982. – P. 273–275.
31. Online Etymology Dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.etymonline.com>.
32. Oxford Advanced Learner's Dictionary / ed. by A.P. Cowie. – 4th ed. – Oxford : Oxford University Press, 1992. – 1579 p.
33. Oxford English Reference Dictionary / ed. by A. Stevenson. – Danbury : Lexicon Publications, 1995. – 1567 p.
34. New Webster's Dictionary and Thesaurus. – Danbury : Lexicon Publications, 1993. – 1248 p.
35. The New Encyclopedia Britannica : 32 v. – Chicago : Encyclopedia Britannica, 1995– . – V. 9. – 1995. – 1046 p.